

Я. М. Шабала –

кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої і нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

Вплив аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства в 1920–1930-х рр.

Роботу виконано на кафедрі давньої і нової історії України ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано вплив аграрної реформи на головні галузі економіки Волинського воєводства в період між двома світовими війнами. На основі вивчення статистичних даних, порівняння та зіставлення найважливіших показників розвитку сільського господарства, промисловості та торгівлі зроблено спробу дати загальну оцінку її економічної ефективності, виявити основні тенденції розвитку економічної інфраструктури краю у контексті аграрної політики II Речі Посполитої.

Ключові слова: аграрна реформа, парцеляція, комасація, землеустрій, посівні площі, валовий збір, землеробство, тваринництво, промисловість, торгівля.

Шабала Я. Н. Влияние аграрной реформы на экономическое развитие Волынского воеводства в 1920–1930-х гг. В статье анализируется влияние аграрной реформы на главные отрасли экономики Волынского воеводства в период между двумя мировыми войнами. На основании изучения статистических материалов, сравнения и сопоставления наиболее важных показателей развития сельского хозяйства, промышленности и торговли предпринимается попытка общей оценки ее экономической эффективности, определения главных тенденций развития экономической инфраструктуры региона в контексте аграрной политики Польши.

Ключевые слова: аграрная реформа, парцеляция, комасация, землепользование, посевные площади, валовый сбор, земледелие, животноводство, промышленность, торговля.

Shabala Ya. M. The Influence of Agrarian Reforming on the Economic Development of Volyn Vovevodstvo in 1920–1930th. The article considers the problem of influence of agrarian reforms on the main branches of Volyn economy in the period between two World Wars. The analysis has been done on the basis of statistic data, comparison of the most important items of agricultural development, those of industry and trade. The author makes an attempt to evaluate their economic effectiveness, to find out the main tendencies in the development of the regional economic infrastructure in the context of agrarian policy of the Second Reich Pospolita.

Key words: agrarian reform, acreage under crops, system of land tenure, gross yield of grain agriculture, cattle-farming, industry, trade.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аграрна реформа, яку здійснював польський уряд на Волині у 20–30-х рр. XX ст., має суперечливі, іноді діаметрально протилежні трактування у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Особливо це стосується оцінки наслідків реформи. Значною мірою це зумовлено відсутністю наукових методологічних засад та чіткої концептуальної основи в переважній більшості досліджень, що призвело до тенденційності та однобічності у висвітленні окремих аспектів цієї проблеми. Для більш об'єктивної оцінки соціально-економічних наслідків аграрної реформи, на думку автора, варто ширше застосовувати методи економічної історії, які ґрунтуються на аналізі статистичних даних. Виходячи з цього, пропонується публікація має на меті проаналізувати основні результати реалізації головних напрямів реформи на Волині, кількісні та якісні показники соціально-економічного розвитку регіону.

В історіографії радянської доби серед ґрунтовних праць, в яких предметом дослідження є західноукраїнське, в тому числі й волинське село міжвоєнної доби, варто виділити монографії Л. Корнійчук, І. Васюти, Ю. Сливки, С. Макаручука. Наукова цінність їхніх праць полягає насамперед у тому, що автори ввели до наукового обігу великий пласт фактичного та статистичного матеріалу, значна частина якого стосується й Волині. Деяка ідеологічна заангажованість окремих сюжетів зумовлена тим, що соціально-економічні перетворення дослідники розглядають переважно крізь призму польської колонізаційної політики на західноукраїнських землях. Із сучасних досліджень, присвячених різним аспектам цієї проблеми, варто виділити публікації В. Литвинюк, Г. Панишко, Г. Приходи, Я. Шабали. Їхні праці базуються на широкій джерельній основі, в тому числі на архів-

них матеріалах, значна частина яких уперше введена в науковий обіг. В оцінках та висновках авторів відчувається спроба відійти від усталених раніше догм та стереотипів і поглянути на досліджувані проблеми з об'єктивної, наукової точки зору.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. За Ризьким мирним договором між РСФРР, УСРР і Польщею від 18 березня 1921 р. частина західноукраїнських земель, у тому числі й Волинь, увійшли до складу Польщі. На 1921 р. площа земель, яку обіймало Волинське воєводство, становила 30 288 кв. км, населення – 1 437 907 осіб [8, арк. 4]. Основу економіки краю становило сільське господарство, в якому була зайнята переважна більшість населення. За родом занять населення воєводства поділялося таким чином [3, 27]:

сільське господарство	–	1 164 939 осіб, або 81 %;
промисловість	–	104 107 осіб, або 7,2 %;
торгівля	–	82 556 осіб, або 5,7 %;
інші галузі	–	86 305 осіб, або 6,1 %.

Під сільське господарство використовували 2 474 141 га ґрунтів та угідь, на яких утворилося 227 636 господарств. За сільськогосподарською спеціалізацією переважали рільничі та рільничо-лісові господарства. За формою власності переважали приватні володіння – 2 237 668 га (90,4 %). Державні ґрунти становили 199 037 га (8,1 %), службові – 37 436 га (1,5 %). Спільні володіння у Волинському воєводстві становили 162 215 га у 89 655 господарствах. З усієї зайнятої під сільське господарство площі (247 414 га) орні ґрунти становили 118 380 га (47,8 %), луки – 309 737 га (12,5 %), пасовища – 64 148 га (2,6 %), сади і городи – 62 852 га (2,5 %), ліси – 639 778 га (25,9 %), води і торфовища – 16 693 га (0,7 %), невжитки – 155 289 га (6,3 %). Під забудовами і дорогами було зайнято 41 883 га (1,7 %) [15, 109–128].

Для аграрного сектора Волинського воєводства були характерні нерівномірний розподіл землі, нераціональне землекористування, низька культура господарювання, слаборозвинена економічна інфраструктура, відсутність комунікацій. Нерівномірний розподіл землі був зумовлений наявністю великого поміщицького землеволодіння. Так, станом на 1921 р. на Волині 1620 господарств площею понад 50 га зосередили 44,8 % землі, а 339 080 господарств площею до 5 га – лише 13,7 % землі [15, 109]. Про недосконалість землекористування свідчили наявність вузькосмужжя та черезсмужжя у переважній більшості господарств. У Волинському воєводстві частка роздроблених господарств становила 59,2 %. Крім того, значний розлад у землекористування вносили сервітути – право на спільне користування селян та поміщиків пасовищами, лісами, сіножатями. На Волині у спільному користуванні 896 громад (89 655 господарств) перебувало 162 215 га ґрунтів та угідь [15, 128].

Із входженням Волині до складу Польщі волинське село практично відразу стало об'єктом реформування, яке здійснювалося в руслі загальнопольської аграрної реформи, що розпочалася ще 1919 р. Проте до середини 1920-х рр. реформа просувалася повільними темпами. Основним каталізатором у процесі реформування аграрного сектора став новий закон про аграрну реформу, який набрав чинності з 28 грудня 1925 р. й отримав назву “Про виконання аграрної реформи”.

У ст. 1 закону говорилося, що аграрний устрій у Польщі опиратиметься на сильні, здорові і високопродуктивні господарства різного типу й величини, які базуватимуться на приватній власності [11, 2].

Основними положеннями цього закону передбачалося:

- обмеження максимальної норми землеволодіння. Для приміських та промислових районів найбільша норма землеволодіння становила 60 га, сільськогосподарських – 80 га, а в східних воєводствах, у т. ч. у Волинському, ця норма становила 300 га. До цих норм не враховувалися дороги, площі під забудівлями, сади, певні категорії лісів та водойм [11, 3];
- земельні володіння понад норму, церковні, державні землі, нерентабельні господарства підлягали парцеляції;
- від парцеляції звільнялися високопродуктивні господарства, що мали певну спеціалізацію (насінництво, тваринництво, кормовиробництво і т. п.), лісові масиви, де велося промислове господарство. Землевласники мали право на більше землеволодіння при вирощуванні технічних культур (під картоплю – 350 га, під цукровий буряк – 700 га).

Закон передбачав, що надлишок землі у приватних володіннях підлягає обов'язковому викупу. Землевласник зобов'язаний був подати декларацію з описом усіх володінь на території держави. Він

сам мав право визначити, які ґрунти з його володіння вилучались, а які залишалися. За вилучені землі держава встановлювала певну плату

Щодо розміру земельної ділянки, то закон передбачав таке: обсяг новостворених господарств чи розмір, до якого може бути збільшене господарство, не повинен перевищувати 20 га; обсяг господарства для виробництва городньо-овочевої продукції мав бути не більшим 5 га; розмір ремісничої ділянки – не більше 2 га; обсяг ділянки для робітників чи службовців у приміських зонах та промислових центрах – до 1 га [11, 12].

У процесі реалізації реформи в 1921–1938 рр. було розparcelьовано 332 884 га землі, з усієї розparcelьованої землі на утворення самостійних господарств використано 62,5 %, для господарств ремісничих, будівельних і т. п. – 0,8 %, для поповнення малоземельних господарств – 35,4 %, на інші цілі – 1,3 % [5, 4].

Проведення parcelяції започаткувало процес перерозподілу земельної власності між різними категоріями господарств. На Волині велике поміщицьке землеволодіння зменшилося більш ніж удвічі. З розparcelьованих поміщицьких земель за цей період утворено 20 000 ділянок для окремих господарств і 56 000 додаткових наділів для доповнення різних категорій селянських господарств [12, 32].

Іншим важливим напрямом реформи була реорганізація землекористування. Основним її компонентом була комасація – об'єднання роздроблених земельних ділянок в один наділ і створення на ньому самостійного селянського господарства. Передбачалося, що при комасації будуть проводитися й інші роботи з врегулювання земельного устрою: ліквідація сервітутів, поділ общинних земель, випрощання кордонів адміністративних одиниць, виділення місць на цілі громадського використання, меліорація тощо.

До 1938 р. включно на Волині було скомасовано 779 832 га землі в 149 198 господарствах, що становило 1/7 частину всіх скомасованих земель Польщі й половину того, що було заплановано взагалі на теренах Волинського воєводства [4, 7]. На цей час сервітутні права на пасовиська і збирання паливного матеріалу було скасовано в 402 об'єктах [2, 52]. Завдяки меліорації понад 100 000 га землі було залучено до господарського використання, що позитивно вплинуло на загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва краю [6, 60].

Отже, основними елементами реорганізації системи землекористування на Волині були ліквідація черезсмузжя (комасація), скасування сервітутів та проведення меліоративних робіт і розширення придатних для сільськогосподарського використання площ. Упровадження нового землеустрою здійснювалося паралельно з іншими напрямками аграрної реформи і мало на меті пристосувати його до умов капіталістичного сільськогосподарського виробництва. Ліквідація черезсмузжя та сервітутів, меліорація створювали умови для більш раціонального та ефективного ведення господарства, сприяли загальному піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Аналізуючи вплив реформи на соціально-економічну ситуацію у Волинському воєводстві, варто насамперед звернути увагу на основні зміни в структурі аграрного сектора. По-перше, значною мірою зменшилося велике поміщицьке землеволодіння. З 1921 р. по 1938 р. кількість господарств понад 50 га зменшилася більш ніж утричі. Проте це були найбільш продуктивні господарства. В них використовувалися великі високопродуктивні сільськогосподарські машини, застосовувалися передова агротехніка й технологія, вони мали більшу можливість отримання прибутку. По-друге, майже на 25 % збільшилася кількість господарств величиною від 5 до 50 га (з 108 069 у 1921 р. [15, 109] до 136 390 у 1938 р. [7, 8]). Вони становили майже третину всіх господарств Волинського воєводства. В умовах піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва ці господарства могли посісти чільне місце у виробництві валового сільськогосподарського продукту, мали всі можливості стати економічною і соціальною опорою аграрної системи краю. По-третє, збільшилась абсолютна кількість господарств, що становили категорію малоземельних (візьмемо господарство до 3 га), майже утричі. Це свідчить про те, що в ході реформи не була вирішена проблема земельного дефіциту.

Зміни в структурі селянських господарств щодо їх величини у Волинському воєводстві протягом 1921–1939 рр. свідчать, що село стало на шлях капіталістичної еволюції. Розпочався процес формування економічно стабільних господарств, здатних до високопродуктивної праці, які в умовах фінансово-економічної, правової підтримки держави, в умовах інтенсивного розвитку сільськогосподарської кооперації стали б ядром аграрної системи. Але поряд з цим, аналіз структури господарств

у 1938 р. показує, що у Волинському воєводстві збільшилася кількість дрібних селянських господарств величиною до 3 га. На 1938 р. їхня кількість зросла більш ніж утричі порівняно з 1921 р. Зменшується середній розмір землеволодіння в цій категорії, що в умовах промислово-економічної відсталості краю вело до зубожіння малоземельних селян, змушувало їх шукати засоби до існування поза власними господарствами. Проте слід зауважити, що проблема земельного дефіциту могла б бути вирішена лише за умови, коли паралельно з реформуванням аграрної системи нарощувалися б темпи промислового розвитку, що забезпечило б збільшення відтоку сільського населення в міста.

Важливим показником, який визначає ефективність аграрної реформи, є динаміка продуктивності сільськогосподарського виробництва. У цьому контексті варто проаналізувати статистичні дані про розвиток основних галузей сільського господарства протягом 1921–1939 рр.

Основу сільськогосподарського виробництва становило землеробство. На 1921 р. орні ґрунти становили близько половини площі селянських угідь – 47,8 %, або 1 138 801 га [16, 109]. Протягом 20–30-х рр. спостерігається тенденція до збільшення загальної площі орних ґрунтів. Так, у 1938 р. рілля займала 1 499 904 га [8, 7], що на 361 103 га більше ніж у 1921 р. Збільшення площі орних земель зумовлене тим, що землеробство набуває товарного характеру і розширюються посівні площі під промислові зернові, технічні культури та коренеплоди.

Серед продукції рослинництва у воєводстві основне місце посідали зернові культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, картопля та цукровий буряк. Із середини 20-х рр. інтенсивно збільшуються посівні площі під цими культурами і відповідно їх валовий збір. Так, у 1938 р. порівняно з 1925 р. посівні площі під пшеницю збільшилися у 2,6 разу, під жито – в 1,1 разу, під ячмінь – в 1,9 разу, під овес – в 1,2 разу, під картоплю – в 2,4 разу. Лише площі цукрових буряків значно скоротилися у період кризи, що розпочалася у 1929 р., але з 1932 р. у Волинському воєводстві посіви цукрових буряків знову збільшуються. Валовий збір пшениці зріс у 1938 р. порівняно з 1925 р. у 2,3 разу, жита – в 1,6 разу, ячменю – в 1,8 разу, вівса – в 1,16 разу, картоплі – в 2,3 разу [19, 40, 41; 18, 32–37; 20, 107–110].

Загалом збір пшениці на Волині в 1938 р. становив 12,2 % загального збору в усій Польщі, збір жита – 6,4 %, ячменю – 11,1 % [10, 44], хоч воєводство займало ледве 8,6 % сільськогосподарських угідь і 8,1 % орних ґрунтів усєї Польщі. Частка Волинського воєводства у валовому зборі чотирьох основних зернових культур і картоплі Польщі зросла порівняно з 1913 р. більше ніж удвічі [12, 31]. Слід зауважити, що загалом у Польщі і на Волині спостерігається збільшення валового збору сільськогосподарських культур, але це збільшення відбувалося за рахунок збільшення посівних площ. Це свідчить, що сільське господарство Польщі в цілому і Волині зокрема розвивалося більшою мірою екстенсивним шляхом.

Що стосується технічних культур, то у воєводстві значного поширення набули льон, коноплі та хміль. На 1924–1925 господарський рік площа під льоном становила 4800 га, під коноплями – 4900 га, під хмелем – 1500 га [15, 142]. Протягом 20–30-х рр. збільшуються площі, зайняті цими культурами, і відповідно зростає їх валовий збір. Так, площі хмелю до 1938 р. збільшилися на 400 га, площі конопель – майже вдвічі і становили 8300 га [13, 80]. На цей час валовий збір хмелю становив 59,7 % загального збору в Польщі, конопель – 24 % [10, 45].

Значного поширення у Волинському воєводстві набувають і такі продовольчі культури, як гречка, просо та ріпак. Їх збір на 1938 р. становив відповідно 24,6 %, 24 %, 22,5 % загальнопольського [10, 45]. У великих господарствах розширюються посіви трав і кормових культур: конюшини, люпину, серадели. У 1927 р. площі під цими культурами збільшилися порівняно з 1921–1922 рр. на 37,6 %.

Певні кількісні і якісні зміни сталися і в тваринництві. Починаючи з 1922 р., спостерігається стійка тенденція до збільшення поголів'я коней, великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз. У 1938 р. у Волинському воєводстві кількість коней становила 416 000, ВРХ – 915 000, свиней – 709 000, овець – 277 000, кіз – 5000 [13, 91]. Річний приріст відповідно складав: коней – 4,8 %, ВРХ – 5,5 %, свиней – 6,8 %, овець – 16,7 %, кіз – 10,9 %.

Загалом щодо 1921 р. на 1938 р. у Волинському воєводстві приріст коней становив 25 %, ВРХ – 48 %, свиней – 50 %, овець – 92 %. В середньому по Польщі ці показники були значно нижчими і становили: приріст коней – 18 %, ВРХ – 31 %, свиней – 45 %, овець – 45 % [10, 46].

Аналізуючи політику польських властей у галузі сільського господарства, слід зауважити, що вона привела до певних зрушень і в аграрному секторі, і в промисловості та торгівлі. Підвищення

загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвиток кооперації сприяли збільшенню кількості промислових підприємств, що орієнтувалися на переробку сільськогосподарської продукції.

Якщо в 1925 р. з 805 промислових підприємств, що функціонували у Волинському воєводстві, 566 були підприємствами харчової промисловості [15, 171–177], то на 1938 р. нараховувалося 1738 підприємств цієї галузі. Це були переважно невеликі підприємства з кількістю працівників до 20 осіб. Лише на 58 підприємствах працювало більше ніж по 20 працівників. Переважну більшість становили млини – 827, молочарні – 437 та оліярні – 314 [9, 8].

Як відомо, у 20–30-х рр. на Волині було досить поширеним вирощування льону та конопель. Збільшення їх валового виробництва привело до збільшення кількості підприємств, пов'язаних із їх переробкою з п'яти у 1925 р. до 39 в 1938 р. [15, 171–177; 9, 8–10].

Одним із важливих соціальних наслідків аграрної політики польського уряду у 20–30-х роках стало посилення соціальної мобільності селянства у Волинському воєводстві. Якщо на 1921 р. частка населення, зайнятого у промисловості, становила 7,2 % (104 107 осіб) [3, 27], то за даними перепису, в 1931 р. ця частка становила 8,5 % (176 610 осіб) [1, 14]. Збільшилася кількість населення, зайнятого в торгівлі (з 82 556 осіб у 1921 р. до 99 955 осіб у 1931 р.) [3, 7; 1, 14], зв'язку та інших несільськогосподарських галузях.

Із ростом продуктивності сільськогосподарського виробництва активнішого розвитку набирає торгівля. Провідне місце в організації торгівлі сільськогосподарською продукцією у Волинському воєводстві належало кооперації. По повітах воєводства було збудовано ряд зернових складів – магазинів, через які проводилась торгівля. Обороти волинської кооперації продукцією рослинництва становив 4,3 млн злотих у 1936 р. і 9,4 млн злотих у 1937 р. [14, 40].

Активізується і зовнішня торгівля сільськогосподарською продукцією, про що може свідчити зростання за рік оборотів Рівненської зернової біржі, утвореної в 1932 р. з ініціативи Люблінської промислово-торгівельної палати як відділ Люблінської біржі:

1935 р.	–	157 024 тонни	–	28 525 832 злотих;
1936 р.	–	258 366 тонн	–	55 428 614 злотих;
1937 р.	–	285 786 тонн	–	80 792 171 злотих.

За цими показниками Рівненська біржа в 1937 р. посідала шосте місце, випереджуючи такі великі біржі, як у Кракові, Любліні, Вільно та Катовіце [14, 64]. 15 липня 1938 р. відділ Люблінської біржі в Рівному був реорганізований у самостійну Рівненську біржу.

Реорганізація аграрного сектора, розвиток промисловості вимагали налагодження шляхів сполучення у Волинському воєводстві – як внутрішніх, так і зовнішніх. У 20–30-х рр. було збудовано понад 700 км доріг із твердим покриттям.

Висновки. Таким чином, якщо оцінювати аграрну реформу на Волині з погляду її економічної ефективності, то на основі статистичних даних, що характеризують соціально-економічний розвиток краю у міжвоєнний період, можна зробити висновок, що вона в цілому сприяла піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва, хоча ріст валової сільськогосподарської продукції відбувався більшою мірою як наслідок екстенсивного розвитку аграрного сектора, ніж унаслідок інтенсивних форм і методів організації та ведення господарства. Піднесення сільського господарства посприяло пожвавленню промислового розвитку, інтенсифікації кооперативного руху, ширшому розмаху внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Проте ряд важливих соціальних та економічних проблем залишилися не вирішеними, і навряд чи сама аграрна реформа могла цьому зарадити. Вони могли б бути вирішеними лише за умови паралельного здійснення реформ в інших галузях, орієнтованих на оздоровлення економіки загалом, що стало б запорукою розв'язання проблем і економічного, й соціального характеру.

Джерела та література

1. Вітковський С. Волинь в цифрах / С. Вітковський, І. Лянді. – Луцьк, 1939. – 199 с.
2. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46 (Волинське воєводське управління), оп. 1, спр. 576.
3. ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 639.
4. ДАВО, ф. 46, оп. 4, спр. 379.
5. ДАВО, ф. 46, оп. 4, спр. 380.

6. ДАВО, ф. 46, оп. 4, спр. 638.
7. ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 250.
8. ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 576.
9. ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 579.
10. Dziadosz I. Wolyn w gospodarce rolnej Polsce / I. Dziadosz // Przewodnik po targach Wolynskich 10–12.IX.1938 : Informator gospodarczy. – Luck, 1938. – S. 43–47.
11. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1926. – 1714 s.
12. Karlikowski W. O rozwoju gospodarczy rolnictwa wolynskiego / W. Karlikowski // Wies wolynska. – Luck, 1938. – S. 28–37.
13. Maly rocznik statystyczny. – Warszawa, 1939. – 424 s.
14. Przewodnik po IX targach Wolynskich 10–12.IX.1938. Informator gospodarcty. – Luck, 1938. – 120 s.
15. Rocznik statystyki Rzeczypospolitey Polskiej. – Warszawa, 1927. – 532 s.
16. Rocznik statystyki Rzeczypospolitey Polskiej. – Warszawa, 1930. – 637 s.
17. Rosloniec S. Rozdrobnienie gospodarstw w Polsce / S. Rosloniec // Rolnik ekonomista. – Warszawa, 1927. – T. 3. – S. 443–456.
18. Сільський господар: Ілюстрований господарський календар на 1936 р. – Л., 1936. – 233 с.
19. Statystyka rolnicza. – Warszawa, 1933. – 143 s.
20. Woloszynowski J. Wojewodstwo Wolynskie w swietle liczb i faktow / J. Woloszynowski. – Luck, 1938. – 248 s.